

نقش اندیشه مهدویت در کاهش معضلات اجتماعی

پری فهندژ سعدی^۱، سوسن نعمت الهی^۲

^۱ دانشجوی کارشناسی دانشگاه فرهنگیان (نویسنده مسئول)

^۲ سرپرست دانشگاه فرهنگیان شیراز کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی

چکیده

معضلات اجتماعی، نظام اجتماعی و توانمندی حکومت از دغدغه‌های مهمی است که همواره مورد توجه هر نظام سیاسی و حکومتی است. عوامل مختلفی می‌توانند این معضلات اجتماعی را کاهش داده و در بقاء، تداوم، پویایی و توانمندسازی حکومت نقش داشته باشند. نظم، امنیت و انسجام درونی از مهم‌ترین عوامل تحکیم حکومت و نظام اجتماعی می‌باشند. علاوه بر این عوامل، اندیشه مهدویت نیز در پویایی و توانمندسازی حکومت به خصوص در ساحات برقراری نظم و انسجام نقش بسزایی را ایفا می‌کند. کارکرد در این حوزه‌ها از کارکردهای مهم اندیشه به حساب می‌آید. زیرا باور به مهدویت می‌تواند مردم را حول یک محور واحد جمع کند و برای تحقق هدفی مشخص و معین آن‌ها را به صورت یکپارچه در آورد و به آنان هویتی واحد ببخشد. در این مقاله به بررسی نقش اندیشه مهدویت در زمینه‌های حکومت و نظام اجتماعی عصر غیبت و کارکرد آن در کاهش معضلات موجود در جامعه پرداخته شده است. مهم‌ترین یافته‌های این تحقیق تبیین راهکارهای اندیشه مهدویت در ساحات معضلات اجتماعی و تحکیم روابط اجتماعی می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: اندیشه مهدویت، نظام اجتماعی، معضلات اجتماعی

مقدمه

انحراف و ناهنجاری‌ها، سابقه دیرینه‌ای در زندگی بشر دارند. در جامعه‌ای که زندگی می‌کنیم، هدف همه ما انسان‌ها کاهش این ناهنجاری‌ها و معضلات اجتماعی برای بهبود بخشیدن به نظام اجتماعی می‌باشد. اندیشه مهدویت به جهت ظرفیت و کارکردهایش از اهمیت و جایگاه برجسته‌ای برخوردار است و در ساحت‌های فردی و اجتماعی، آثار و پیامدهایی دارد. این اندیشه برای نظام اجتماعی عصر غیبت دارای کارکردهایی است که به کارگیری آن‌ها می‌تواند در برقراری انسجام حکومتی و تحکیم نظام اجتماعی عصر غیبت آثار مثبتی داشته باشد. هدف اصلی این تحقیق، شناخت و تبیین اندیشه مهدویت در تمامی کارکردهای اجتماعی و به کارگیری این اندیشه در تمامی ساحت‌های نظام اجتماعی برای کاهش معضلات اجتماعی می‌باشد. چهارچوب نظری و مبنای تقسیم اثرات اجتماعی مهدویت، برای نظام اجتماعی عصر غیبت به تعریفی است که جامعه‌شناسانی چون «پارسونز» از مفهوم نظام اجتماعی ارائه داده‌اند. زیرا نظام اجتماعی در حقیقت «الگوی تعاملی بر آمده از نقش‌ها، پایگاه‌ها، انتظارات و هنجارهای اجتماعی در عرصه‌های مختلف است» (پارسونز و ستر، ۱۳۷۹). بر اساس این برداشت، بقای نظام اجتماعی و تداوم آن با تداوم پیوسته هنجارها و الگوهای تعامل مرتبط است (ادیبی، ۱۳۵۴). باور به مهدویت می‌تواند با ایجاد هنجارهای اجتماعی و استمرار آن، مردم را حول محور خود جمع کند و به آنها هویت واحدی ببخشد. در نتیجه موجب حل معضلات اجتماعی، انسجام و همبستگی اجتماعی گردد و به دنبال آن قدرت اجتماعی را تحقق بخشد. اندیشه مهدویت با ایجاد روحیه امید در مردم می‌تواند حرکت به سمت آرمان‌های یک کشور را تقویت کند. عوامل مختلفی می‌تواند در بقا و تداوم یک نظام حکومتی نقش داشته باشد. مهم‌ترین آنها نظم اجتماعی، انسجام و همبستگی، تحکیم روابط اجتماعی و امنیت اجتماعی می‌باشد. این موارد با یکدیگر ارتباط طولی داشته و پس از یکدیگر محقق می‌شوند. بنابراین از آنجایی که کارکردهای مهدویت در ساحت نظام اجتماعی برای برقراری موارد بالا نقش بسزایی را ایفا می‌کند به طور کامل تبیین و تحلیل می‌شود. در این مقاله به بررسی معضلاتی که زندگی بشر را تحت الشعاع قرار داده است پرداخته و به بررسی و تحلیل مهم‌ترین راه حل برای حل این ناهنجاری‌ها یعنی اندیشه مهدویت پرداخته‌ایم تا هدف نهایی یک جامعه یعنی داشتن نظام حکومتی و منسجم محقق شود.

بشر از ابتدای خلقت شاهد انواع فساد و ناهنجاری‌ها بوده است و معضلات موجود در جامعه سابقه‌ای دیرینه دارد. تاکنون شاهد انواع جنایت، فساد، تباهی و انحراف هستیم. از سوی دیگر پروردگار حکیم هنگام خلقت بشر، خوب و بد را به انسان الهام کرد: «فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوَاهَا». خداوند در عین اینکه انسان را به فطرت متنعم کرد رسولانی را برای او فرستاد تا راه سعادت و خوشبختی را در دست وی قرار دهد تا بتواند رفتار فردی و اجتماعی خویش را سامان بخشد. بنی آدم به جای لبیک گفتن به ندای باطنی و فطری خویش از نفس اماره پیروی کرده و راه انحراف را در پیش گرفت. روشن است که ساختار جامعه با کژی و انحراف‌ها، متزلزل می‌شود و نمی‌تواند سعادت بشر را تضمین کند. از این رو کنترل و مراقبت در رفتار فردی و اجتماعی انسان‌ها امری ضروری است. بنابراین خداوند قوانین خاصی را بیان فرموده است تا افراد جامعه بر یک دیگر نظارت کنند.

«انتظار فرج» یکی از آموزه‌های دینی به شمار می‌آید که نقش مهمی در کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی و اصلاح جامعه دارد. در واقع، نوعی آمادگی برای پاک شدن، پاک زیستن، پوشش همیشگی همراه با خودسازی، ساختن دیگران و زمینه سازی برای ایجاد حکومت صالح مهدوی است. درست است که در جامعه معضلاتی از جمله انحرافات جنسی، سرقت و دزدی، عدم وحدت، ناامیدی، مهاجرت و فقر وجود دارد اما راه حل‌هایی برای کاهش و از بین بردن این موارد نیز هست.

به طور کلی انتظار فرج، با نظارت اجتماعی، سبب همبستگی اجتماعی و تشکیل جامعه اخلاقی می‌گردد. «منتظران» برای تحکیم اهداف متعالی فرهنگ مهدوی، از هیچ کوششی دریغ نمی‌کنند و با احساس مسئولیت و تعهد در برابر سرنوشت جامعه، با روحیه‌ای سرشار از عزت دینی، به وظیفه عمومی خود برای امر به معروف و نهی از منکر، عمل می‌کنند. آنان با معرفی الگوهای رفتاری مناسب با هنجارهای دینی و حس کردن خود در پرتو نظارت حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف)، ساختار بازدارندگی انتظار را به روشنی در جامعه نهادینه می‌کنند و «اصلاح طلبی» را در حوزه روابط اجتماعی سر

لوحه فعالیتشان قرار می‌دهند. این اصل امید بخش، حرکتی است از سرچشمه توجه به امام و راهبری زنده و آسمانی اما در پس پرده غیبت. با تمسک به این اصل روشن، مومنان و مسلمانان، هرگز، در دنیای مدرن و صنعتی، تنها و سرگشته نمی‌مانند و در هر فتنه و مصیبتی آن گونه که در بیان زیبایی روایات آمده است به این اندیشه الهی «انتظار فرج» پناه می‌برند و برای حل مشکلات فردی و اجتماعی خود از آن یار غایب از نظر، چاره جویی می‌کنند.

اینک در دنیایی که در آن، حکام و سیاستمداران، در پی اجرای دستورها و فرمانهای الهی نیستند، بلکه می‌خواهند هرچه بیشتر به متاع مادی خویش دست یابند، اندیشه‌ای که می‌تواند به معنای واقعی کلمه «منجی» و نجات بخش بشریت از آلام و افسردگی باشد، همانا اندیشه مترقی «مهدویت» است. اعتقاد به انتظار و مهدویت نقش مهمی در کاهش ناهنجاریهای اجتماعی دارد که این ابعاد اجتماعی را می‌توان به سه گروه «دینی - اجتماعی»، «تربیتی - اجتماعی» و «سیاسی - اجتماعی» تقسیم کرد.

الف) تأثیر (دینی - اجتماعی)

ارزش‌های اخلاقی

۱-۱. خودسازی فردی و اجتماعی از راه التزام به ویژگی‌های منتظران

امروزه بسیاری از فسادها و ناهنجاری‌هایی که در جامعه رخ می‌دهد از ویژگی‌های فردی خود شخص نشأت می‌گیرد. درست است که شرایط محیطی نیز در آنها دخیل می‌باشد. اما چون هر انسانی اراده و اختیار داشته پس منبع اصلی تمامی مشکلات خود فرد می‌باشد. انتظار موجب می‌شود تا منتظران از امام زمان تأثیر بپذیرند و تلاش کنند زندگی خود را به گونه‌ای سامان دهند که برطبق خواست و رضایت آن حضرت حرکت کنند. این موضوع اثر سازنده‌ای بر آنها گذاشته و عامل موثری برای کسب فضایل اخلاقی خواهد بود. در نتیجه هنگامی که هر فردی به خودسازی خود بپردازد. در نهایت جامعه‌ای مستحکم و منسجم خواهیم داشت. انتظار یک مصلح جهانی به معنای آماده باش کامل فکری و اخلاقی، مادی و معنوی برای اصلاح همه جهان است. چنین آماده باشی بسیار سازنده است.

۲-۱. خود سازی فردی و اجتماعی از راه انتظام به نظارت دائمی امام زمان بر اعمال

هنگامی که فردی به انتظار امام عصر باشد همواره او را ناظر و حاضر بر اعمال خود می‌بیند. علاوه بر این که به خودسازی فردی می‌پردازد بلکه به جوامع نیز توجه کرده و عقاید خود را به جامعه نیز منتقل می‌کند. در نتیجه با توجه به اینکه علاوه بر خداوند، فرد دیگری را ناظر بر اعمال خود می‌بیند. باعث بهبودی یک جامعه اثربخش خواهد بود. پیروان مکتب اهل بیت بر این باورند که اعمال مردم هر از چند گاهی بر پیامبر و ائمه عرضه می‌شود و آنان از اعمال همه امت آگاهند. در روایت بسیاری بر این مطلب تصریح و تاکید شده است. بنابراین پذیرش عرضه اعمال برای امام زمان یکی از عوامل مهم تهذیب به نفس و خودسازی به شمار می‌رود. اگر این نگاه در جامعه منتظر حاکم باشد و عرضه اعمال بر امام مورد توجه قرار داده شود و به عنوان یک ارزش تلقی گردد. آثاری را بر جای خواهد گذاشت و در تحول اخلاقی جامعه مؤثر بوده و نظم اجتماعی در میان مردم تقویت می‌شود و به تبع آن نظام اجتماعی تحکیم پیدا خواهد کرد.

امنیت اجتماعی

واژه امنیت در زبان فارسی و عربی به معنای آسایش، ضد ترس و خوف (راغب اصفهانی، ۱۳۸۷). سلامت، راحتی، آسایش، عافیت، ایمن شدن (معین، ۱۳۶۳) نیز آمده است. امنیت یکی از نیازهای اولیه جوامع بشری است؛ زیرا در سایه امنیت انسان می‌تواند در زمینه‌های مختلف رشد کند و به پیشرفت دست یابد. اما متأسفانه امروزه بعضی از افراد با ایجاد فضایی ناآرام در جامعه ناهنجاری‌هایی را به وجود آورده‌اند. امنیت دارای مفهوم وسیعی است و عرصه‌های مختلفی در حوزه‌های گوناگون فردی

و اجتماعی را در بر می‌گیرد. واژه امنیت اجتماعی واژه‌ای نوپدید است و عمر کوتاهی در ادبیات علوم اجتماعی دارد. آسودگی خاطر مردم از ترس و تهدید و مصون ماندن جان، مال، ناموس هویت و اعتقادات آنان از هرگونه تهدید را امنیت اجتماعی می‌گویند. امنیت اجتماعی نگران تهدیدهایی است که هویت جامعه را مورد تعرض قرار می‌دهند؛ چون اگر جامعه هویت خود را از دست بدهد، دیگر دوامی نخواهد داشت. ایجاد امنیت در همه ابعاد آن در دوران پیش از ظهور، دشوار و بلکه غیر ممکن است. امنیت کامل در همه عرصه‌ها با ابعاد ایده آل و آرمانی آن، تنها در پرتو امنیت فراگیر مهدوی، در عصر ظهور محقق خواهد شد و می‌تواند الگوی مناسبی برای امنیت جامعه عصر غیبت به حساب آید. مهم‌ترین راهکارهای اندیشه مهدویت برای کاهش معضلات و ایجاد امنیت در عصر غیبت عبارتند از:

۱-۲. ایجاد ارتباط و پیوند عاطفی در مردم

اندیشه مهدویت علاوه بر ایجاد بینش صحیح در میان مردم، در ایجاد ارزش‌ها به جامعه نیز کمک می‌کند؛ زیرا با تکیه بر باور به امامت، نظارت دائمی امام در زندگی فردی و اجتماعی احساس خواهد شد و افراد سعی می‌کنند تا در صدد تحکیم ارزش‌ها برآیند. همین ارزش‌ها باعث ایجاد پیوند می‌شوند و سرمایه اجتماعی عظیمی را شکل می‌دهد که می‌توان آن را زمینه‌ساز ایجاد پیوند عاطفی در مردم بنماید و پس از آن اتحاد و انسجام عمیقی در جامعه رخ داده و امنیت محقق می‌شود.

۲-۲. ایجاد اتحاد بین اقوام و خرده فرهنگ‌ها

برای ایجاد هویت واحد در میان اقوام و ملل ممکن است عناصر مختلفی تأثیر گذار باشند. تکیه بر دین و اصل مهدویت یکی از عناصر مهم در ایجاد هویت واحد به شمار می‌رود. زیرا هنگامی که یک جامعه در انتظار ظهور باشند قادر خواهند بود هویت‌های مختلف را در محور خویش گرد هم آورد و به آنها هویت واحدی دهند. بنابراین باور اقوام مختلف و ملل گوناگون مهدویت موجب می‌شود تا همه آنها به یک باور مشترک برسند و هویت واحدی تشکیل شود و نقطه مشترک بین آنها ایجاد شود و منجر به امنیت اجتماعی و کاهش معضلات اجتماعی می‌شود.

ب) تأثیر تربیتی - اجتماعی

تأثیرهای تربیتی و اجتماعی مهدویت بر جامعه شامل شاخصه‌هایی می‌گردد که به نوعی در ابعاد تربیتی انسان‌های جامعه اثر می‌گذارد. بارزترین نمونه‌های تأثیرهای تربیتی و اجتماعی مهدویت در کاهش معضلات اجتماعی عبارت است از:

نظم اجتماعی

برقراری نظم در جامعه یکی از عوامل مؤثر کاهش ناهنجاری‌های موجود در جامعه می‌باشد. نظم در لغت به معنای آرایش، ترتیب و توالی است. «آگوست کنت» برای ایجاد نظم اجتماعی به اجزای تشکیل دهنده نظام اجتماعی توجه ویژه‌ای داشت. از نظر او جامعه برای نظم، نیاز به ارزش‌های مشترکی دارد که این امر اغلب از طریق دین ایجاد می‌گردد. دین باعث ایجاد ارزش‌های مشترک می‌شود و همبستگی اجتماعی را تسهیل می‌کند (کوز، ۱۳۷۳). بنابراین می‌توان گفت ارزش‌های اجتماعی مقاصد مطلوبی هستند که همه افراد برای رسیدن به همین ارزش‌ها تلاش می‌کنند و فعالیت‌های گوناگونی انجام می‌دهند تا از این طریق افراد نیازهای خود را برطرف سازند. همچنین این ارزش‌ها یکی از بهترین راه‌ها برای برقراری نظم اجتماعی می‌باشند.

آرمان‌ها و اهداف اجتماعی بر اساس ارزش‌های اجتماعی پدیدار می‌شوند پس به همین دلیل بهتر است ارزش‌های اجتماعی از دین و اصل مهدویت گرفته شود. از میان نهادهای اصلی جامعه، (نهاد دین و مذهب) در تولید و تحکیم ارزش از اهمیت بالایی برخوردار است.

«آگوست کنت» درباره نقش دین در تولید ارزش‌ها و به تبع آن در ایجاد نظم اجتماعی می‌گوید: دین زمینه مشترکی را فراهم می‌سازد که اگر نباشد، اختلاف‌های فردی جامعه را از هم می‌گسیختند. دین به انسان‌ها اجازه می‌دهد تا بر تمایلات خود خواهانه شان فائق آیند و به خاطر عشق به هم‌نو-نوعشان فراتر از این خودخواهی عمل کنند. دین همان شیرازه نیرومندی است که افراد جامعه را با یک نظام عقیدتی مشترک به همدیگر پیوند می‌دهد. دین سنگ بنای سامان اجتماعی است (کوز، ۱۳۷۳).

انسجام و همبستگی اجتماعی

واژه انسجام نوعی هماهنگی همراه با نظم و سیاق را در ذهن متبادر می‌کند. امروزه به دلیل مشکلاتی که در جامعه وجود دارد انسان‌ها از یکدیگر فاصله گرفته و به طور فردی به حل مشکلات خود می‌پردازند و همین عامل عدم همبستگی را به وجود آورده است و یک جامعه برای ادامه بقای خود نیازمند انسجام و همبستگی اجتماعی می‌باشد. برای به وجود آوردن این انسجام عناصر و روش‌های گوناگونی وجود دارد. اما برای رسیدن به این هدف باید مهمترین اصل انتخاب شود. هرچه اعتقادات مردم از استحکام بیش‌تری برخوردار باشد و به همان میزان نیز تکیه بر ارزش‌ها بیش‌تر خواهد بود. اصل مهدویت می‌تواند این اعتقادات را تحکیم بخشد و بر ارزش‌ها بیفزاید. اندیشه مهدویت در سطوح مختلف و از چند جهت می‌تواند در ایجاد هویت جمعی و به تبع آن در تحقق انسجام اجتماعی نقش و دارای کارکرد باشد.

تحکیم روابط اجتماعی

یکی از مباحث فهم جامعه شناسی، تنظیم روابط اجتماعی بین افراد می‌باشد. «گردآمدن اشخاص، حول محور باور و اندیشه خاصی که به فعالیت اجتماعی مشترکی می‌پردازند و از فردیت خارج می‌شوند و به جامعه می‌پیوندند و اهداف مشترک مشترکی دنبال می‌کنند را می‌توان و روابط اجتماعی نامید» (مالک بن نبی، ۱۳۵۹). برای بهبود یافتن روابط اجتماعی، ابتدا باید بین افراد هویت مشترک صورت گرفته و اندیشه انتظار وسیله‌ای برای هویت بخشی و بهسازی هویت مشترک افراد می‌باشد که همین هویت مشترک منجر به تحکیم روابط اجتماعی خواهد شد.

ج) اثرات (سیاسی - اجتماعی)

ارزش‌های سیاسی و اجتماعی

گفته شد تکیه بر ارزش‌های مشترک در تحقق نظم اجتماعی مؤثر خواهد بود. حال باید دید که در اندیشه مهدویت چه ارزش‌های اجتماعی و سیاسی وجود دارد که با تکیه بر آن بتوان بر ایجاد نظم اجتماعی از آنها کمک گرفت. ارزش‌های اجتماعی، مقصود و معنای زندگی را برای اعضای جامعه تدارک می‌بینند و جوهره و شیرازه هر فرهنگی را تشکیل می‌دهند. ارزش‌های اجتماعی، هنجارهای گوناگون را مشروعیت می‌بخشند. ماهیت ارزش‌های اجتماعی تابع عوامل فرهنگی و تاریخی است و قابل اقتباس و تقلید از سایر ملت‌ها نمی‌باشد. ارزش‌های اجتماعی سبب می‌شود که زندگی پر مفهوم و هدفمند باشد و به ساخت یک نگرش سازنده در زندگی کمک می‌کنند (محسنی، ۱۳۸۱).

اندیشه مهدویت دارای ارزش‌های مختلف سیاسی و اجتماعی است. مانند نیاز جامعه عصر غیبت به رهبر و پیشوای عادل، نقش برجسته فقها و مجتهدین به عنوان نواب عام در عصر غیبت؛ تبیین جایگاه، وظایف جامعه منتظر و ترسیم ویژگی‌های منتظران از راه تبیین آثار فردی و اجتماعی انتظار از جهت تقویت روح امید در مردم و امیدواری به آینده، ایجاد پیوند همبستگی اجتماعی و ایجاد نظم اجتماعی خواهد بود.

ارزش‌های اقتصادی و سالم سازی روابط اقتصادی

همانگونه که گفته شد اندیشه مهدویت جایگاه ویژه‌ای در ساخت ارزش‌های اقتصادی، سیاسی و غیره دارد. یکی از کارکردهای اساسی حکومت جهانی و دولت امام مهدی، سالم سازی روابط اقتصادی و توجه به تقسیم مساوی منابع، درآمدها و ایجاد عدالت اقتصادی است. زمانی که یک جامعه مطابق با کارکردهای اصل ظهور یا مهدویت عمل کند. این اصل در تمامی منابع و درآمدها نیز اثر می‌گذارد. آنگاه عدالت اقتصادی و هم چنین اجتماعی در تمامی موارد برقرار می‌شود.

نتیجه گیری

درمباحث جامعه شناسی، نظام اجتماعی دارای اهمیت بسیاری است و برای تحکیم آن عواملی چون نظم، انسجام روابط اجتماعی و امنیت نقش بسزایی دارند. عواملی چون دین، فرهنگ و آیین‌های قومی و منطقه‌ای می‌توانند در تثبیت عناصر یادشده نقش داشته باشند. البته نقش دین در این زمینه از دیگر عوامل پررنگ‌تر و مهم‌تر است. با توجه به این مطلب، اندیشه مهدویت که تجلی نام و تمام دین اسلام است، از ظرفیت مطلوبی در تحکیم نظام اجتماعی برخوردار است، لذا در این نوشته درباره کارکردی که اندیشه مهدویت در نظام اجتماعی عصر غیبت دارد، بحث و گفتگو به عمل آمد. این اندیشه برای نظام اجتماعی عصر غیبت دارای کارکردهایی است که کاربست آنها می‌تواند در تحکیم نظام اجتماعی عصر غیبت دارای آثار مثبت بسیاری باشد. مهم‌ترین آثار و کارکردهای آن را در این زمینه می‌توان در حوزه‌هایی ترسیم نمود که در تحکیم نظام اجتماعی عصر غیبت و برای جامعه منتظر دارای تأثیر است.

برای رسیدن به یک جامعه پویا و به دور از معضلات کارکرد یک فرد ملاک نیست بلکه باید همه افراد یک جامعه با وحدت و همبستگی مستمر به تجدید روحیه انتظار در خود پرداخته و به رفع معضلات اجتماعی بپردازند.

پیشنهادهات

حوزه‌هایی چون نظم اجتماعی، انسجام و همبستگی اجتماعی، روابط اجتماعی و امنیت اجتماعی برای نشان دادن نقش و کارکرد اندیشه مهدویت در این حوزه‌ها در سه سطح می‌توان آن را دنبال نمود.

۱. از طریق باور به منجی موعود به عنوان باوری مشترک در میان پیروان ادیان
۲. از طریق باور به مهدویت از دیدگاه پیروان مذاهب
۳. از طریق باور به امامت و مهدویت از دیدگاه پیروان مذهب امامیه

بنابراین با توجه به موارد بالا و تلاش برای تحکیم بخشی به این موارد می‌توان به تحکیم نظام اجتماعی و کاهش معضلات اجتماعی پرداخت.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

- کوزر، الفردلیوئیس (۱۳۷۳)، *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی*، ترجمه حسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی، چ ۵.
- اسکیدمور، ویلیام (۱۳۸۵)، *تفکر نظری در جامعه شناسی*، جمعی از مترجمان، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ابن منظور، محمدبن مکرم (۱۴۱۴ق)، *لسان العرب*، ج ۲، بیروت: دار صلد، چ ۳.
- ادیبی، حسین (۱۳۵۴)، *جامعه شناسی طبقات اجتماعی*، تهران: دانشکده علوم پزشکی.
- بن نبی، مالک (۱۳۵۹)، *شبکه روابط اجتماعی*، ترجمه جواد صالحی، تهران: دفتر نشر فرهنگی اسلامی.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۶)، *لغت نامه دهخدا*، ج ۱، تهران: سیروس.
- راغب اصفهانی (۱۳۷۸)، *المفردات فی غریب القرآن*، تهران: آرایه.
- محسنی، منوچهر (۱۳۶۳)، *مقدمات جامعه شناسی*، تهران: نشر دوران، چ ۲.
- معین، محمد (۱۳۶۳)، *فرهنگ معین*، ج ۱، تهران: امیرکبیر، چ ۶.
- آل یاسین، محمدحسن (۱۴۳۳ق)، *المهدی المنتظر بیناالتصور والتصدیق*، بیروت: دارالمورخ العربی.